

ОСОБЛИВОСТІ БУДІВНИЦТВА СТАРОВІРІВ ОДЕЩИНИ (на прикладі липован с. Приморське Килійського району)

У статті, на прикладі одного із сіл Півдня України, йдеться про рівень збереження етнічних рис та їх зміну в інонаціональному оточенні, а також відображення в архітектурі житла процесів культурно-побутового зближення.

Південь України — це дуже своєрідний історико-етнографічний регіон, специфічними рисами якого є порівняно пізні приєднання до української етнічної території, бурхливий соціально-економічний розвиток у XIX—XX ст., поліетнічний склад населення, форми та характер міжетнічних відносин тощо. Цей район надає унікальну можливість для вивчення важливих питань науки, але водночас залишається одним із найменш досліджених в етнологічному плані.

Об'єктом спостереження та вивчення стало населення с. Приморського Килійського району Одеської обл. (до 1945 р.— Жебріяни), де в липні 2000 р. проходила дослідницька (етнографічна) практика

кафедри культурології та археології НаУКМА (науковий керівник — Ю. І. Нікіщенко). Під час цієї етнографічної експедиції автором були зроблені спроби порівняння етнокультурних особливостей цього села із сусідніми селами Одеської обл. (болгарськими та українськими). Роботу зорієнтовано на дослідження архітектурних особливостей с. Приморське, виявлення впливів інших будівельних традицій чи, навпаки, специфічних (національних) ознак, які вдалося зберегти при такому тісному сусідстві з представниками різних етнічних груп, Завдання складне, але дуже цікаве через те, що населення с. Приморське — *липовани*, нащадки старообрядців пшшпівського напрямку (хоча деякі

дослідники розрізняють пилипонів і липован) [1]. Пилиповці — один з найбільш непримиренних та аскетичних рухів безпопівського розколу, заснований стрільцем-втікачем Пилипом наприкінці 40-х років XVIII ст., коли центр безпопівщини на Півночі — Виговський скит — перейшов до молін за царя. Основними районами мешкання липован були Архангельська та Олонецька губернії [2]. Липовани, рятуючись від переслідувань офіційної церкви, з середини XVIII ст. втікали за кордон — до Румунії, Пруссії, Туреччини, Болгарії, Польщі. Нині поселення липован є тільки в Румунії, Північній Буковині (Біла Криниця, Липовани, Білоусівка) та на півдні України (Білкове, Приморське).

Невеличка частина в пошуках кращої долі прибула на південь Російської імперії. Тоді Бессарабія, Буджакський степ були відкритою територією для багатьох переселенців. Російський уряд заохочував заселення цих необроблених земель пільгами, різними правами та перевагами. Тому й мешкають майже поруч молдавани, цигани, гагаузи, албанці, нащадки вихідців з Німеччини, Сербії, Греції, Болгарії та різних губерній колишньої Російської імперії.

У народній пам'яті липован Одещини дуже мало зберіглося про культурну батьківщину. В більшості своїй мешканці с. Жебріяни не пам'ятають, звідки прийшли їхні предки, і релігійні настанови та традиції українських липован мало чим відрізняються від прийнятих офіційною церквою, хоча кожен з гордістю говорить про те, що він липованин (ане "хохол", "некрасовець" чи "молоканин"). Знайомство з культурними надбаннями населення с. Приморське надає дуже цінний матеріал для дослідження рівня та характеру збереження притаманних росіянам на корінній території традицій, зміни їх під впливом умов життя в інонаціональному оточенні, а також відображення в житлі процесів культурно-побутового зближення, що неодмінно виникає в результаті активних етнічних контактів у районах змішаного розселення народів.

Зрозуміло, будівельні матеріали та технологія мають в основному спільні риси, але можуть мати свої особливості залежно від того, які природні умови характеризують ту чи іншу місцевість та рівня достатку мешканців сіл. Наприклад, у селах, розташованих поблизу дніпровських та дунайських плавнів, поширеним було зведення каркасних (турлучних, очеретових) будинків. Внаслідок нестачі деревини головним традиційним матеріалом виведення стін став чамур (суміш глини або землі з пологою), іноді каміння. В XIX ст. по всій Південній Україні та Бессарабії найпоширенішим було зведення глинобитних будинків із вальків. Для замісу використовували чорну землю або глину, їх поливали водою, додавали соломі, іноді полову, та ретельно мішали ногами чи за допомогою коней. Ліпили здебільшого круглі чи овальні вальки (до

8—10кг) та підносили майстру, який викладав з них стіни. Хоча валькові будинки повільно зводяться (стіни просушували 2—3 місяці), вони залишаються міцними на довгі роки [3].

Найулюбленішим будівельним матеріалом у Південній Україні є саман — просушена невипалена цегла. Саманне будівництво — дуже давня місцева традиція, і ми мали змогу переконатися, що цієї традиції дотримуються й дотепер. Поза городом однієї з садиб, поблизу річки по одному рядами були розкладені жовті цеглини для просушки. Глину викопували тут же, додавали води з річки та соломі. Потім приготувану суміш викладають в дерев'яні форми з гніздами. Коли саман висохне, зводять стіни (товщиною близько 60 см), заливаючи щілини рідким розчином (глиною). Для заготовки глиняного замісу, будівництва глинобитних стін, обмазування запрошували на допомогу односельців — на толоку. На будівництві в с. Приморському працювали толокою кілька родичів-сусідів.

У плануванні липованського житла теж більше рис, спільних для всієї Південної України, хоча є певні відмінності. В Приморському поширені два типи будинків — найдавніші "довгі" хати (так їх називають самі липовани) та "круглі". "Довга" хата може мати тип планування "хата на дві половини". Характерною ознакою цього типу є те, що житлові приміщення приблизно однакової площі розташовані по обидва боки сіней (двобічне житло). Одне є основним, а друге переважно святковим приміщенням, де збираються на родинні свята та в деяких сім'ях приймають гостей (горниця, світлиця). Проте все основне життя тече в другій половині будинку. До речі, липовани називають таке планування "кухня через сенци", тому що від сіней у повздовжньому напрямку відділено приміщення, що виконує функції кухні, комори та "дитячої спальні". Також у них виділяється ще одне приміщення в задній частині хати — "толкушка". Там може стояти стіл, ліжко, в стіні — пічка-груба. З боку толкушки зазвичай прибудовано ще одне господарське приміщення, що не сполучається з хатою і має окремий вхід. Цей варіант житла притаманний саме Південній Україні на відміну від житла північних районів з тривалою холодною зимою, в яких зв'язок між житловими приміщеннями через холодні сіни неможливий. Основне житлове приміщення, в якому фактично жила сім'я, взимку було більш теплим, оскільки в цьому випадку воно мало менший периметр, а тому й меншу площу зовнішніх стін. Але через наявність у селі як однібочних, так і двобічних будинків, можна припустити, що перші були зведені липованами з північних районів Росії, а другі — місцевими чи прибулими з теплої місцевості [4].

Другий поширений в селі варіант планування — це "дві хати підряд". Через сіни потрапляємо

Рис. 1. Розвиток композиції з трьох ромбів, ускладнений варіант якої зустрічається на Поволжі.

до першої кімнати, що виконує функції кухні, їдальні, а також взимку в ній господарі сплять за пічкою (на *полатях*, на прилавку). Друга кімната розміщується поруч із першою і є більш урочистою.

На півдні України багатокімнатність розвивалася на основі трикамерного житла, поширеного тут у XIX СТ. Трикамерне житло членувалося таким чином: в сінях виділено кухню, а кожну з хат поділено на дві кімнати — горницю (зал) і спальню, чи їдальню та спальню. Будинки бідніших селян були значно менші за розмірами та склалися з хати та сіней чи двох хат, розділених сінями. Вздовж вузької (причількової) та бічної (передньої) стінок прибудовували галерею (піддашок). Такі галереї є характерною рисою сільського житла Одещини. В деяких будинках замість галереї влаштували ганок — дашок на стовпцях над входними дверима, простір між стовпчиками на висоту до 2 метрів забивали дошками [5].

"Круглі" хати, з великою кількістю вікон, іноді з відкритою галереєю та ганком, різноманітне орнаментовані, що були характерні на початку XIX СТ. для пониззя козацтва, до кінця XIX СТ. поширюються по всьому Дону, а також у східних районах Кубані [6]. Можна припустити, що в цій місцевості традиція зведення таких будинків з'являється з переселенням "некрасовців" — нащадків донських козаків, з якими липовани майже одночасно оселилися на південноукраїнських землях. Масове поширення будівництва "круглих" хат у с. Приморському відноситься до повоєнних років XX СТ. Планом та зовнішніми формами більшість сучасних будинків с. Приморського нагадують "круглі" хати.

Нині у с. Приморському та в сусідніх селах, незалежно від національної приналежності мешкан-

ців, стіни будинків ззовні обкладають силікатною цеглою (личкують), рідше — камінням-черепашником, цементною плиткою, покривають розчином з цементу та вапна. Використовується також пісок, кам'яна крихта, шлак. Вибір матеріалу залежить від місцевості та сировини. Але в основних мотивах візерунків оздоблення різних частин будинків і відкривається простір для прояву міфологічних уявлень, образів, що зберігає традиція, в яких відбивається етнічна свідомість липован. Важливо виділити комплекс елементів образотворчого мистецтва, усталених для липован, відокремлюючи з них ті, що є результатом їхньої творчої діяльності, і ті, що є результатом творчого засвоєння художніх традицій інших етнічних спільнот у процесі культурних взаємовпливів.

Зводяться нові будинки на місці старих, з'являються нові матеріали, обладнання, техніка, але незмінним залишається бажання обов'язково прикрасити оселю ззовні: поставити зверху "півника" (якщо дах двосхилий), намалювати на стіні гарний вазон з квітами чи замовити місцевому майстру вигадливий візерунок з жерсті на фронтон. Після ознайомлення з зовнішнім оздобленням та порівняння будинків в різних частинах села можна було зробити певні висновки. По-перше, майстри з інших сіл, що працюють переважно невеличкими групами, є основною ланкою в передачі та обміні художнього досвіду тієї чи іншої етнічної групи. Пишний рельєфний вазон з квітами на боковій стіні будинку, часто з двома птахами по боках, — краса, що часто зустрічається в оздобленні липованських хат, — вказує скоріше за все на працю бригади майстрів-молдаван. А поширення в с. Приморському такого елемента декору, як два дубових листка чи дві квітки (рожі) на фронтоні, з двох боків від віконця горища, говорить про популярність

його в певний період будівництва (60–70-ті роки), коли він масово використовувався при оздобленні будинків у сусідньому болгарському селі.

Жебріанська архітектура зазнала значних впливів донського козацтва. Наприклад, звичай орнаментувати цегляні будинки був поширений саме в басейні Дону. Орнаментация, основною чарункою якої є окрема цеглина, йшла в прямих лініях, у горизонтальному напрямку стіни — під вікнами, карнизом під дахом, у простінках вікон. Відповідно до дугоподібної кладки оздоблювалися також лиштви вікон, кутові пілястри будинку. Джерела такої орнаментации — в пам'ятках руської кам'яної архітектури XVI—XVII ст., коли цегляні споруди прикрашали візерунками з різнокольорових цеглин, які занурювали в розчини фарб. Така орнаментика теж розвивалась та ускладнювалась. У Приморському часто зустрічається загальний для багатьох хат села, обкладених різнокольоровою цеглою, мотив. На самій лиштві вікна чи на стінці по обидва боки від вікна розташовано рельєфне зображення тричі чотирипаросткової "рослини в горщику". Найвірогідніше, що це розвиток композиції з трьох ромбів (у верхній частині лиштви та на боковинах), яка безпосередньо пов'язується дослідниками із солярною символікою. Ускладнений варіант такої лиштви зустрічається на Поволжі (Ульяновська обл.) [7]. Найввісність перехідного варіанта — напівсонця з чотирма чи трьома променями — є переконливим свідченням трансформації художніх мотивів в сучасній архітектурі (рис. 1).

Особливу увагу привертає розмаїття фронтонів на верхівках дахів. Після ретельного ознайомлення з архітектурою села можна виділити декілька груп фестонів за їхньою формою (що дає змогу говорити про традиційно північнослов'янські чи запозичені мотиви) (рис. 2):

1. Група дуже давніх мотивів — *ромб, ялинка-зигзаг* з розташованими в ній отворами, яким надають тепер різної форми (рис. 2, а), *двоголовий птах*, який з часом, внаслідок історичних умов, набув вигляду царського двоголового орла (рис. 2, б) [8], до цієї ж групи автор відносить фестони *цибулино-подібної* форми;

2. Різні варіанти стилізації *жіночої фігури*:

- з *піднятими вгору руками* (рис. 2, в), іноді у супроводі *птахів*, що "біжуть" по вітровій. Це усталений сюжет північноросійської вишивки, відомий ще з VII ст. до н. е. Для українських та південноросійських хат характерним є сюжет, близький до тих, які переважають у вишивках: жінка із закинутими вгору руками, по боках якої зображені два птаха та два коня (чи вершники) [9]. Доречно було б до цієї групи віднести і єдиний фестон у вигляді двох коней, що тримають на піднятих ногах якусь фігуру (рис. 2, г);

- у вигляді *трьох кіл* різного розміру, розташованих одне над другим. Є інші варіанти геометризованого зображення жінки (рис. 2, д). Такі фронтони зустрічаються найчастіше;
- *жінка опустила руки донизу*. Зображення жінки на руських ритуальних вишивках було двояким: на призначених для весняних святкувань — з піднесеними догори, а для літніх молінь про врожай — з поверненими до землі руками. Богиню врожаю місцеві майстри, забувши вже про те, хто це є, підняли на дах. У всіх випадках жіноча фігура начебто вагітна паростком, що знаходиться в її лоні. Іноді цей паросток досить чітко простежується в композиції, іноді його стилізовано та перетворено, наприклад, на багатокутну зірку. Б. Рібаков згадував про такий мотив у дерев'яній архітектурі Ярославського Поволжя [10], але там таку жіночу фігуру не виносили до найвищої точки будинку. На даху могли помістити жінку з піднятими руками, але не богиню "земного" світу.

3. *Парна антропоморфна* фігура: чоловіча зверху, в якій досить чітко окреслюються частини тіла, а внизу — символічне зображення жіночої (посудина шийкою донизу) (рис. 2, е).

4. *Зооморфні мотиви*. Майже всі фестони, в яких проглядають птахи чи олені, в цілому складаються в жіночу фігуру, як наприклад, фестон, композиція якого являє собою тричасну модель світу: зайці як символічні тварини потойбічного світу — нижній, підземний рівень, олені — середній, земний, та птахи — небесний (рис. 2, ж).

Візерунки архітектурного оздоблення виконані технікою пропилювання. Найпоширенішими мотивами в Приморському є фігури другої та четвертої груп. Цікавим видається те, що такі фестони, як двоголовий птах чи парна антропоморфна фігура характерні для окремих частин села, тоді як стилізоване зображення жінки широко вживається в різних варіантах.

Для місцевості, яку ми на самому початку домовилися вважати батьківщиною липован (Архангельська та Олонецька губернії), не характерні такі верхівки будинків, як пропильні фестони, хоча саме дерев'яне оздоблення житла надзвичайно багате, а пропильне різьблення на початку ХХ ст. поширилося всюди. Фестони — це деталь, яка є характерною для Півдня України. Тобто для липован такі "півники" були знахідкою, яку вони почали охоче використовувати як ті художні мотиви, що були принесені з Півночі, так і форми сусідніх сел. Тому в с. Приморському паралельно існують різні художні традиції.

Під час роботи над даною темою були досліджені основні фактори, що вплинули на будівництво липован у цій місцевості. Автор додержу-

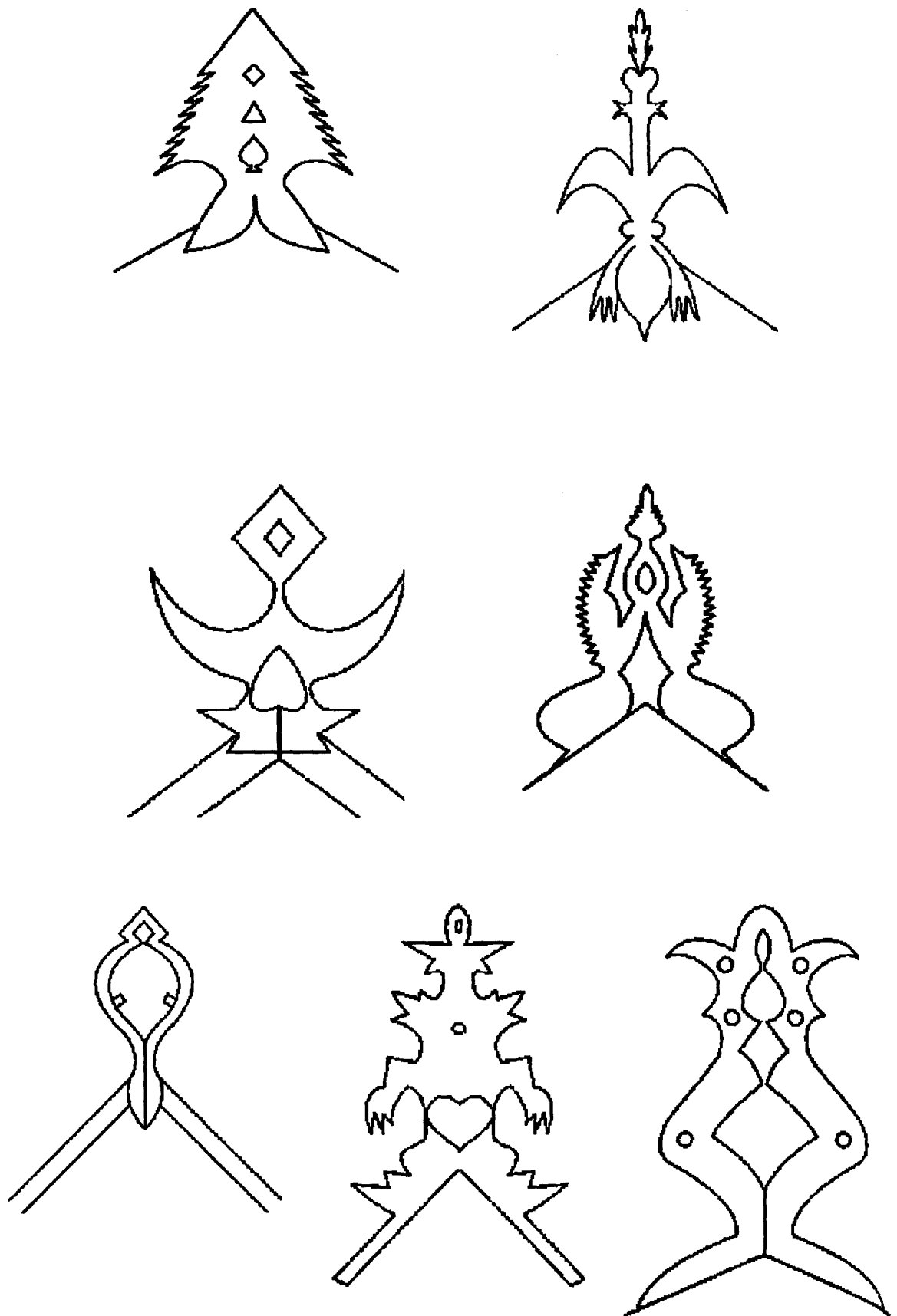

Рис 2. Різновиди фестонів на дахах житлових будинків (поділення на групи за формою).

ється думки, що перші мешканці прибули з Архангельської та Олонецької губерній. Потім вже село "поростало" все новими і новими мешканцями з різних сіл центральних та південних районів Росій-

ської імперії. Тому на прикладі Приморського ми бачимо цікавий приклад поєднання південних будівельних засобів і технік з мотивами Півночі Росії.

1. Наулко В. І. Етнічний склад населення України / Культура і побут населення України.— К.: Либідь, 1993.— С. 33—34.
2. Пругавин А. Раскол-сектанство / Малая советская энциклопедия.— М., 1931.
3. Чижикова Л. Н. Жилище русских // Материальная культура компактных этнических групп на Украине. Жилище / Под ред. М. Г. Рабиновича.— М.: Наука, 1979.— С. 19—20.
4. Самойлович В. П. Українське народне житло (кін. XIX—поч. XX ст.).—К.: Наукова думка, 1972.—С. 13—14.
5. Чижикова Л. Н. Вказ. праця.— С. 46.
6. Там само.— С. 58.
7. Рождественская С. Б. Русская народная традиция в современном обществе.— М.: Наука, 1981.— С. 87.
8. Чижикова Л. Н. Архитектурные украшения русского крестьянского жилища / Русские. Историко-этнографический атлас.— С. 48.
9. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси.— М.: Наука, 1987.— С. 461.
10. Там само.— С. 482.

Nishcheta Ju. B.

SOME OF THE SPECIAL FEATURES OF THE SOUTH UKRAINE'S ARCHITECTURE

This article is about the reservation level of the ethnic features and their changing under the influence of living conditions in the environment belonging to another nation. The author also describes the processes of cultural rapprochement in the housing architecture (as an example Prymorske village in Kiliysky district of Odessky region).